

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורך הסדרה: משה אידל

המערכת:

משה אידל, זאב הרוי, מרים פרנקל, יוסף קפלן

העורך הראשון: אביעזר רביצקי

יוסף יובל טובי

רבי שלום שבזי

המרכז לחקר תולדות העם היהודי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

האגודה לטיפוח חברה ותרבות
נתניה

Yosef Yuval Tobi
RABBI SHALOM SHABAZI

עריכה לשונית: הדס אחיטוב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
עיצוב: אלי חרומוב
עימוד: אירית נחום

ספר זה יצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
משגב ירושלים, המרכז למחקר ולהוראה של
מורשת יהדות ספרד והמזרח

הציטוט בעמ' 256–257 מתוך השיר "אגדת שלום שבזי". מילים:
אורי ברזילי, לחן: יהודה בדיחי, מו"ל: עדן הפקות מתנה יפרח וצאן
ברזל מוזיקה בע"מ. © כל הזכויות שמורות ליוצרים ולאקו"ם |
הציטוט בעמ' 257–260 מתוך השיר "עלי ענן מתימן".
מילים: שלום שפירא. © כל הזכויות שמורות ליוצרים ולאקו"ם.

מסת"ב 978-965-227-383-3 ISBN
מספר קטלוגי 185-1115 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ולאגודה לטיפוח חברה ותרבות,
ירושלים, תשפ"ה 2025

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה
ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת
אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים
Printed In Israel

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	מבוא
11	ראשית המחקר
17	המחקר המתקדם על שירת רבי שלום שבזי
21	סוגיות במחלוקת

שער ראשון: חייו של רבי שלום שבזי

25	פרק ראשון: רקע מדיני
33	פרק שני: תולדות חייו של רבי שלום שבזי ומשפחתו
51	פרק שלישי: קשריו החברתיים-רוחניים של רבי שלום שבזי
51	ישיבת צנעא וחכמיה
54	ר' סעדיה דרין
55	אישים אחרים הנזכרים בשירי שבזי

שער שני: יצירתו הספרותית של רבי שלום שבזי

63	פרק רביעי: מדף הספרים של שבזי, לבד משירה
64	מדרש 'חמדת ימים'
73	פירוש ההפטרות
74	פירוש קצר על ספר איוב
75	כתאב אלרמל (ספר החול) או 'סוד הנקודה'
77	ספר המרגלית: חיבור רפואי לא נודע
	כתאב אלזיג' (ספר תנועת הכוכבים):
82	חיבור אסטרונומי-אסטרולוגי
90	פירוש על הלכות שחיטה ומאכלות אסורות להרמב"ם
93	חיבורים אחרים

שער שלישי: שירת רבי שלום שבזי

97	פרק חמישי: שירת תימן – תולדותיה וסוגותיה
97	שירת תימן מראשיתה ועד רבי שלום שבזי
100	סוגות השיר ביצירה הפואטית של משוררי תימן
109	פרק שישי: שירת הקודש של רבי שלום שבזי
109	הפיוטים הליטורגיים המיועדים לתפילה בבית הכנסת
118	פיוטים פרא-ליטורגיים למסגרות דתיות-חברתיות
131	פרק שביעי: שירת הדיוואן של רבי שלום שבזי
131	אסכולת החמ"ני
134	ביצוע השירה בנגינה ובמחול
136	השירים האישיים
150	שירי גלות וגאולה
163	חתן וכלה: שירי החתונה
170	משה רבנו
	פרק שמיני: ה'קציד' וה'קצה' – סוגות השירה העממית
173	של רבי שלום שבזי
174	שירים על סיפור יוסף ואחיו
179	שירי שעשועים: שירי ויכוח
192	פרק תשיעי: עברית, ארמית וערבית בשירתו של רבי שלום שבזי
193	עברית
194	ארמית
197	ערבית
200	פרק עשירי: יסודות אסלאמיים בשירת רבי שלום שבזי
	יסודות אסלאמיים בשירי שבח של שבזי
201	לשליטים המוסלמים
202	יסודות אסלאמיים בשירים המכוונים לקהל היהודי
208	פרק אחד עשר: שיריו של שבזי כמקור היסטורי
209	שנות הרעב
213	פעילות משיחית (שבתאות)

219	'גזירת העטרות' (תכ"ז; 1667)
222	'גלות מן־ע' (תל"ט; 1679)

שער רביעי: רישומו של שבזי במהלך הדורות

229	פרק שנים עשר: דמותו של רבי שלום שבזי בקרב יהדות תימן
229	מקומו בספרות יהודי תימן
234	שיר שנכתב על רבי שלום שבזי
238	פרק שלושה עשר: העלייה לקברו של רבי שלום שבזי
243	פרק ארבעה עשר: ר' שלום שבזי בראי אגדת העם
	אחרית דבר: רבי שלום שבזי בזמר של יוצאי תימן
247	ובשירה העברית החדשה
253	הערות
259	ביבליוגרפיה

פתח דבר

רבי שלום שבזי הוא הדמות הידועה ביותר בקרב יהדות תימן. על אף מעמדו זה, לא נגלתה לעיני כול אישיותו רבת־הגוונים. בספר שלפנינו נעשה ניסיון ראשון להציג את דמותו על כל גווניה. בספר הובאו שירים רבים פרי עטו. השירים וחלקי השירים מבוססים על המהדורה השלמה של שירי שבזי שאני עמל על הוצאתה לאור. הכרך הראשון, הכולל את השירים והפיוטים למחזור השנה ולמחזור החיים, יצא לאור בשנת תשפ"ג (דיוואן שבזי, א [מהדורת טובי]), והכרך השני, הכולל את השירים ששלח שבזי לידידיו ואת השירים שנשלחו אליו מאת ידידיו או נכתבו עליו (דיוואן שבזי, ב [מהדורת טובי]), עומד לראות אור בשנת תשפ"ה. בס"ד יראו אור הכרכים האחרים הכוללים את שיריו האחרים של שבזי. רשימה ביבליוגרפית של שירי שבזי, כולל הפניות למציאותם בדפוס או בכתבי יד, יוכל הקורא למצוא בפרסומיו של פרופ' יהודה רצהבי (רצהבי, שירי ר' שלם שבזי א; שירי ר' שלם שבזי ב; רצהבי, שירים חדשים).

תרגום השירים או חלקיהם שכתב שבזי בערבית־יהודית או בארמית הוא שלי, לבד משני שירים בערבית־יהודית שתרגומם נעשה בידי אחרים כפי שצוין במקומם. השירים הובאו בניקוד מלא, למעט התרגום העברי שהובא בלוא ניקוד, וכך יכול הקורא לדעת אם לפניו מקור או תרגום. בשירים שהובא המקור הערבי־היהודי או הארמי בלווית התרגום העברי, הוקף התרגום בסוגריים מרובעים. כמובן, הדגשת מילים מסוימות בשירים אינה במקור. שירים רבים לא הובאו במלואם, ולכן יש דילוג במספרי השורות של השירים; הדילוג סומן בשלוש נקודות, כמקובל.

תודתי נתונה למוסדות ולאישים השונים שהיו מעורבים בהתהוותו של ספר זה, הרואה אור בהוצאה המכובדת של מרכז זלמן שזר בירושלים. יבוא על הברכה ד"ר יגאל בן־שלום, נשיא האגודה לטיפוח חברה ותרבות, שיוזם את הוצאת הספר בשיתוף פעולה עם מרכז זלמן שזר. יבורכו אנשי מרכז זלמן שזר: הגב' מיכל שגיא, המנכלי"ת היוצאת, ומר אביגדור קהלני, יו"ר המועצה הציבורית, חברי הוועדה האקדמית, מר עזרא ברום מנהל ההוצאה לאור, העורך הראשי יחזקאל חובב, ונעה גרינולד־עסיס המביאה לבית הדפוס. יבורכו גם קוראי הספר שהעלו הצעות ראויות לשיפורו. תודה מיוחדת נתונה לעורכת הלשון של הספר, הגב' הדס אחיטוב, שעמלה בשום שכל ובאורך רוח להקנות לספר את ניסוחו היאה.

שלמי תודה גם לרעייתי ד"ר צביה טובי, העומדת לצדי במשך שנים רבות בעבודתי האקדמית־המחקרית, ולבסוף יבורך ידידי הטוב ד"ר יהודה עמיר, שסיועו הלבבי והשופע בכל הנוגע לשירת ר' שלום שבזי עומד מאחורי ספר זה.

מבוא

רבי שלום שבזי הוא הדמות הידועה ביותר בקרב יהדות תימן, ושמו נודע יותר מכל דמות אחרת מבין חכמי תימן בקרב קהילות ישראל האחרות. מאז ימי חייו ועד ימינו אלה, מלווה דמותו את יהדות תימן, גם לאחר עליית כל בניה למדינת ישראל. ואולם, על אף מעמדו זה, לא נגלתה לעיני כול אישיותו רבת־הגוונים, וחלק גדול מיצירתו הספרותית עדיין גנוז בכתבי יד. בספר שלפנינו – הרואה אור בסדרה המכובדת של גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי בהוצאת מרכז זלמן שזר – נעשה ניסיון ראשון להציג את דמותו על כל גווניה: תולדות חייו, יצירתו הרוחנית, השפעתו על יהדות תימן במהלך הדורות והמחקר המדעי עליו.

ראשית המחקר

שמו של שבזי, כמו גם שמה של יהדות תימן בכלל, נתפרסם בראשונה בקרב קהילות ישראל שמחוצה לה, ובעיקר בקרב משכילים וחוקרים,

בעקבות הספר 'אבן ספיר' שכתב השד"ר ר' יעקב ספיר לאחר שובו מתימן בשנת 1859, שבה שהה קרוב לשנה.¹ בשני חלקיו של הספר שיצא לאור באירופה (ליק תרכ"ו; מגנצא תרל"ד) תיאר ספיר את יהדות תימן כפי שלא עשה אף מבקר שהגיע לתימן לפניו, ובתוך כך פרסם את דמותו של רבי שלום שבזי ואת יצירתו הפואטית והרחיב בדבר השפעתה על יהדות תימן. כך, למשל, בתיאור טקס ברית מילה שנערך באחת מקהילות תימן, הוא מפרט:

ומזמרים שירי ברית שחוברו להם מאז. כל נעימות שירי זמירותיהם לשבת ויום טוב לברית קדש, לחתונה, הם עברי וערבי מעורבים. ורוב שיריהם מאיש אלקים קדוש מארי סאלם אל־שבזי מעיר תעז, ועל דרך הסוד.²

בפרק לז בספר, שכותרתו 'סדר נשואין – שירי מארי סאלם אל שיבזי ז"ל', מתאר ספיר בפירוט את טקס החתונה בתימן ומוסיף:

מצאתי לנכון להעתיק בזה מעט משיריהם וזמירותיהם אשר ישוררו בבית חתנים ושאר שירים אשר ראיתם במיטב השירה... רוב שיריהם מיוחדים למארי סאלם אל שיבזי בן יוסף ואמו משתא... האיש הזה גדול קדוש ונורא הוא להם. מספרים ממנו גדולות ונפלאות ומעשי ניסים ומופתים אשר עשה לישראל ועם המלכים האדירים והאכזרים שהצירו והרעו לישראל בימיו... גם ספר השירים (דיוואן) שלו ראיתי משורר רם ונשא עד להפליא וביותר בערבי אשר בזה הלשון הם רובי שיריו. גם מעורבים עברי וערבי, הדלת בעברי והסוגר בערבי או להיפך כפי אשר התלקח בו הרוממות עוז ואהבת הנשגב וכולם על דרך הסוד על הספירות ושיעור קומה וזיוג עליון וגלגלי רום מעלה חידות ומשלים מחושקים גם בשירי חשק כאשר תראו מן המעט שהעתיק בזה אשר לקטתי מלשון הקודש בלבד.³

בהמשך דבריו הוא מביא לא פחות מעשרה שירי אהבה אלגוריים שכתב שבזי בעברית, תחת הכותרת 'שירי מארי סאלם אל שיבזי ז"ל ע"ד הסוד'.⁴ אמנם לא היתה זו הפעם הראשונה ששירי שבזי ראו את אור הדפוס, שכן כבר ר' אלעזר עראקי, יליד תימן שחי בכלכותה, פרסם ב'ספר הפזמונים' שהדפיס בבית הדפוס שלו שניים משירי השבת של שבזי,⁵ ושירים אלה נכללו לאחר מכן ב'סדר שבחות' שנדפס

בבומבי בשנת תרמ"ז (1887).⁶ אך פרסומים אלו לא הסבו את תשומת לב החוקרים כפי שעשה יעקב ספיר בספרו, שבו הביא שירים רבים משל שבזי והביע את הערכתו הרבה להם. והראיה לכך דברי דוד ילין, חוקר שירת ימי הביניים, שבמאמר המדעי הראשון שנתפרסם על שירת תימן, משנת תרנ"ז (1897), כתב כי שירת תימן לא היתה ידועה במשך כל הדורות:

עד שקם לפני שלשים שנה אחד מיקירי ירושלים, הוא הרב יעקב ספיר ז"ל, ולבו נשאהו לעבור בארץ ההיא לארכה ולרחבה וישב גם הוא כיונת נח ועלה בפיו, מגלות־שיר אחדות, אשר קבע להן מקום בספרו 'אבן ספיר'. אך... מכל המשוררים לא הזכיר רק אחת, הוא מארי סאלם אלשבזי בן יוסף.⁷

בדומה לכך כתב אברהם יערי במבוא ל'אבן ספיר' שהוציא לאור ב'נוסח מתוקן', כשהוא מסביר מדוע השמיט במהדורתו את הפיוטים השונים שהביא ספיר לדוגמה: 'בשעתו היה צורך בדבר כי טרם נודע אז בעולם קיומה של שירת יהודי תימן, אפילו שמו של גדול משוררי תימן, ר' שלום שבזי, לא נודע אז'.⁸

תרומתו רבת החשיבות של יעקב ספיר להפצת שמו של רבי שלום שבזי אינה מתמצית בספר המסע 'אבן ספיר' בלבד, שכן הוא טרח לפרסם גם את 'חמדת ימים' – חיבורו העיקרי של שבזי מלבד השירה.⁹ למעשה, היה זה החיבור הראשון משל חכמי תימן שראה את אור הדפוס. בהקדמתו לחיבור חזר והביא ספיר כמה מדבריו על שבזי וכמה משירי שבזי שכבר הביאם ב'אבן ספיר'. על כל פנים, מדרש 'חמדת ימים' לא משך את לב החוקרים כפי שמשכה את לבם שירתו של שבזי. רק עשרות שנים לאחר שיצא לאור בדפוס, פרסם גרשם שלום, גדול חוקרי הקבלה, מאמר מדעי על חיבור זה, כשהוא מנמק מדוע נזקק לנושא זה בהתייחסו לספרו של באכר על שירת תימן:¹⁰

עד היום כל ידיעותינו על שלום (סאלם) שבזי, הגדול שבין משוררי תימן ואחד מגדולי שירת הקבלה, נשאבו רק משריריו ומן המסורת בס' אבן ספיר ח"א. באכר שהקדיש לשבזי מונוגרפיה שעליה מיוסדים דברי כל שאר הסופרים מביא עדותו של ספיר שראה ספרי קבלה מיסודו של שבזי ומוסיף, 'ואמנם עד עכשיו לא נתגלה מהם כלום', ורק על פי ציטאט בתכלאל שיער כי חמדת ימים, פירוש על התורה הנזכר שם, הוא הוא אחד מספרי

המשורה. והנה כאשר נדפסו דברי באכר אלה, כבר היה הספר הזה בדפוס יותר מעשרים וחמש שנים. וגם עד היום לא נודע מציאותו לאנשי המדע, ועל כן ראוי לפרסם ענין הספר הזה ברבים, שיש לו גם חשיבות רבה לתולדות מחברו.¹¹

נשוב עתה לעניין שירי שבזי. כבר במאמרו הנ"ל של ילין, הוא מרעיף דברי שבח על שירת תימן וקובע כי יש לעסוק בה, משהיא הולכת ונגלית לעיני עם ישראל כולו:

הַיָּדַע יִשְׂרָאֵל, כִּי גַם מִבְּלַעֲדֵי אֶרֶץ סַפְרָה, הִרְתָּ הַמְשׁוֹרְרִים וְהַמְּלִיצִים הָאוֹחוּזִים בְּדַרְכֵי הַשִּׁירָה הָעֵרֶבִית, יִשְׁנָה עוֹד אֶרֶץ אֲשֶׁר הוֹלִידָה לּוֹ חֵבֶל מְשׁוֹרְרִים גְּדוֹלִים, אֲנָשֵׁי לֵב וְרוּחַ, הַהוֹלְכִים בְּעֻקְבוֹת הַסַּפְרָדִים, וְנַעֲיֻמוֹת בְּשַׁפְּתוֹתֵיהֶם גַּם הֵמָּה!
הָאֶרֶץ הַזֹּאת הִיא אֶרֶץ תִּימָן הַנִּשְׁכַּחַת מִנֵּי רֶגֶל.

...

וכגורל העם הזה כן גם גורל משורריו המפוארים, עמו היו בצרה, ובשמחתו להם שמחה, ועל כל אשר קרהו זועזעו מיתרי כינורם ויזועזעו לבבות לקולו. אך הד קולם רק עד פאתי תימן הגיע ולא הוסיף. שיריהם היו תנחומות ללכות אחיהם וכצרי לשברם; אך מהארץ ההיא והלאה לא נשמע קולם, ואיש לא ידע כי גם בתימן יד ושם לשירה העברית.

...

ויהי כי הרחיב ה' לנו עתה, וגם מקצווי תימן עלו אחינו אל הארץ אשר לה כלתה נפש המשוררים, ויעלו המה וביתם. – ויעלו גם את ספרי שיריהם אתם. עתה נגלו לנו גנוי נסתרות, ועתה הגיעה איפוא העת להפיץ מעינותיהם חוצה ולהגיד ליעקב מה פעלו אחינו אלה לשפתנו ולרוחנו.¹²

דוד ילין מכוון לדיוואנים (קובצי שירים) כתובי היד שהביאו אתם עולי תימן ארצה. אולם על כך יש להוסיף, כי סוחרים ספרים שהגיעו לתימן לאחר ביקורו של יעקב ספיר שם, רכשו כתבי יד רבים משל יהודי תימן, ובכללם דיוואנים, ומכרו אותם לספריות באירופה ובארצות הברית. זאת ועוד, הספר הראשון שנדפס בדפוס העברי בעדן בשנת תרנ"א (1891) הוא ספר 'זמירות ישראל', שהובאו בו רבים משירי שבזי.¹³ אחת עשרה שנים לאחר מכן, בשנת תרס"ב (1902), נדפס בעדן ספר 'חופת

חתנים', ה'כולל שירות ותשבחות... ורובם ממו"ר שלום שבזי זי"ע א'.¹⁴
 באותה שנה נדפס בירושלים דיוואן על ידי שניים מעולי תימן,¹⁵ ובשנת
 תרע"ג (1913) נדפס בירושלים ספר 'זמירות ישראל'.¹⁶

מכוחם של כל הדיוואנים הללו, שכללו שירים רבים משירי שבזי,
 נתוודעו חוקרי השירה העברית בארץ ישראל ומחוצה לה, באירופה
 וביבשת אמריקה,¹⁷ לשירי שבזי ולשירת יהודי תימן בכלל, בנוסף
 למפגש הישיר בין החוקרים לבין קהילת עולי תימן בירושלים. שתי
 הדמויות העיקריות בחקר שירת תימן ושירת שבזי בעשורים הראשונים
 של המאה העשרים הן אברהם צבי אידלזון (1882–1938) שחי בירושלים
 במחיצתם של עולי תימן, ובנימין זאב (וילהלם) באכר (1850–1913), רב,
 מזרחן, מחשובי החוקרים של מדעי היהדות בדורו, ופרופסור למדעי
 היהדות בבודפשט שבהונגריה.

אידלזון, חוקר המוזיקה והשירה, שהה שעות רבות במחיצתם של
 עולי תימן, וכבר בשנת תרס"ט (1909) פרסם מאמר גדול על תולדות
 יהודי תימן, שירתם ונגינתם, שבו הוא מרעיף דברי שבח מופלגים על
 מסורותיהם בתחומי החיים השונים: הגיית הלשון העברית, ליטורגיה,
 שירה, מוזיקה ועוד. וכך כתב על ר' שלום שבזי:

המשורר היותר גדול שלהם מארי ס[א]לם אל שבזי, או ר' שלמה
 אלשבזי משתא, שנשארו הרבה אגדות עליו, למשל, שעשה
 וחרב ספרים ושירים שהם משא של ארבע מאות חמורים, או
 שהיה [בעל] מקובל גדול ועושה נפלאות. וגם עד היום הולכים
 להשתטח על קברו ומספרים כי מעין יש סמוך לקברו. כל חולה
 הבא לבקש רפואה עליו [לטבן]ל בהמעין, והנה אם יוצאים
 המים לנגדו בידוע שישוב מחליו, ולא, אז אין לו שום תקוה עוד.
 ...רוב וטובי שירי תימן הם שיריו כמו שיראה הקורא בהשירים
 המובאים להלן, וכדי הוא משורר זה לחק[ו]ן אחריו ולקבץ כל
 שיריו ולהוציאם לאור ואז יתוסף עוד כוכב מזהיר אחד בין
 הכוכבים שהאירו את חשכת הגלות.¹⁸

בחלקו השני של המאמר מביא אידלזון עשרים ותשעה משירי תימן,
 רבים מהם משל שבזי, ולאחריהם 'לוח הנגינות' – רישום התווים
 המוזיקליים של כמה מן השירים.

חיבתו והערכתו הגדולות של אידלזון ליהודי תימן ניכרות גם מכך
 שאת הכרך הראשון מתוך עשרת הכרכים של מפעלו הגדול 'אוצר

נגינות ישראל', שנועד לתעד את המסורות המוזיקליות של עם ישראל לעדותיו, הקדיש ליהודי תימן.¹⁹ כך זה, שיצא לאור גם במהדורה עברית,²⁰ כולל רבים משירי שבזי. עוד לפני כן פרסם אידלזון את מחקרו המפורט על שבזי ושירתו, שהוא המאמר המדעי הראשון שנכתב עליו.²¹ פרסום נוסף של אידלזון על יהודי תימן, שירתם ומנגינתם, שגם בו מוקדש מקום נכבד לשבזי, הוא מאמרו משנת תרפ"ה.²² מכל מקום, גולת הכותרת של פרסומיו המדעיים של אידלזון על שירת תימן הוא 'שירי תימן', שיצא לאור בשיתוף חוקר הלשון נפתלי הרץ טורטשינר (לימים: טורסיני). ספר זה, הכולל 381 שירים, מהם 124 שירים משל שבזי, הוא למעשה הדיוואן המדעי הראשון של שירת תימן, והוא כולל מבואות, פרקים מיוחדים לענייני המשקל והלשון ושינויי נוסח על פי כתבי יד.²³ הגדרה נאה נתן אידלזון למעמדו של שבזי בשירת יהודי תימן:

ר' שלום אלשבזי היה לשירה התימנית מה שהיה ר' יהודה הלוי לשירה הספרדית, הקליר לפיוט האשכנזי-האיטלקי, ור' ישראל נג'ארה לשירה הסורית. הוא פתח את כל הסוגים והצורות של השירה התימנית עפ"י הדרך שהתוו המשוררים לפניו, כגון יחיא אלצ'אהרי וחבריו. העשירים בת[ו]ן ובלשון, אולם לא הכניס סוג חדש, לא צר צורה חדשה. את ה'תן' שיש' הכניס כנראה כבר יחיא אלצ'אהרי וגם שירים מע[ו]רבים עברית-ערבית. אפשר שהוא היה הראשון שהכניס הסוג של שירים ערבים בלי עברית, כי היה בא במגע ומשא הרבה עם המליצים הערבים.²⁴

מדבריו האחרונים של אידלזון יש להסתייג, שכן עדיין לא הכיר את שירת אלצ'אהרי ור' יוסף בן ישראל וכל מה שכתב על אלצ'אהרי יש לייחס לר' יוסף בן ישראל. מכל מקום, כפי שנראה בפרק השביעי, החידושים בהשפעת השירה הערבית החלו כבר בשירת ר' יוסף בן ישראל, אלא ששבזי העניק להם את הממד הקלסי של שירת תימן. אידלזון לא היה היחיד שנמשך אל שירת תימן ואל דמותו של שבזי. גם אשר בן-ישראל, חוקר הקבלה ותולדות ארץ ישראל, ייחד בספרו על שירת הח"ן פרק נכבד לשירתו.²⁵

שמעם של שירת תימן ושל משוררה הגדול רבי שלום שבזי הגיע גם לאירופה וליבשת אמריקה, הרחק מארץ ישראל. בנימין זאב באכר מבדפשט ראה לנכון לפרסם מונוגרפיה על שירת תימן ואף להביא

בה רשימה מפורטת של שמות משוררי תימן על פי ספרי הדפוס וכתבי יד שהיו בהישג ידו, ובכלל כך פרקים מיוחדים על שבזי.²⁶ נוסף לספר זה פרסם באכר שלושה מאמרים ארוכים על שירת תימן, ובתוך כך על שבזי.²⁷

מכוח כל הפרסומים הללו הוכר שבזי כאחד מחשובי היוצרים בספרות העברית לדורותיה. בספרו בן שלושת הכרכים על תולדות ספרות ישראל לדורותיה, הקדיש לו גם ישראל צינברג מקום נכבד.²⁸

המחקר המתקדם על שירת רבי שלום שבזי

שלב חשוב בקידום המחקר על שירת שבזי היה עם כניסתו של יהודה רצהבי (1916–2009) לתחום. מאמרו הראשון נכתב כתגובה למאמרו הנזכר לעיל של גרשם שלום, ובו הוא מעלה לראשונה את ההשערה ששלום שבזי בעל 'חמדת ימים' אינו המשורר הידוע,²⁹ אך לאחר מכן נסוג מהשערתו זו,³⁰ לאחר שהוכחתי את זהות שני האישים.³¹ רצהבי, מחשובי החוקרים של השירה העברית בספרד ופורץ דרך בחקר יהדות תימן, החל לעסוק בשבזי וביצירתו הפואטית באופן שיטתי: הוא כתב מאמר מסכם על שבזי ועל שירתו;³² פרסם עשרות שירים חדשים משל משורר זה על פי כתבי יד;³³ וערך רשימה מקפת של שירי שבזי שראו את אור הדפוס.³⁴

המשורר והסופר רצון הלוי, שאמנם לא נמנה עם אנשי האקדמיה, תרם רבות לחקר שירת שבזי ופרסומה. תחילה עשה זאת במשך עשרות שנים במסגרת סדרת מאמריו 'שירת ישראל בתימן' בכתב העת 'אפיקים'.³⁵ סיכום עבודתו בנושא מובא בשלושת הכרכים הגדולים של ספרו 'שירת ישראל בתימן', שבהם פרסם מאות שירים משל שבזי שנודעו לו ממקורות נדפסים ומכתבי יד.³⁶ פרסום זה הוא למעשה ניסיון ראשון לההדיר בפרסום אחד את כל שירי שבזי. אף כותב טורים אלו החל לעסוק באופן שיטתי בחקר שירת שבזי ופרסומה בראשית שנות השבעים של המאה שעברה.³⁷ מחקריי בתחום זה קובצו בכרך השני מסדרת מאמריו המקובצים על יהדות תימן.³⁸

מפנה חשוב בחקר שירת שבזי חל משנתגלו ברשות אדם פרטי מיוצאי תימן שני דייואנים של שיריו כתובים בעצם כתב ידו. שני הדייואנים ראו אור במהדורת צילום שהוצאתי יחד עם שלום סרי, כולל מבוא מקיף ומפתחות מפורטים.³⁹ על סמך שני כתבי היד הללו, שרבים

מן השירים הכלולים בהם לא היו ידועים ממקורות אחרים. ניתן לקבוע שעצם היווצרות ה'דיוואן' כקובץ שירים צמח בתימן בהקשר לשבזי. אמנם כבר מן המאה השלוש עשרה מוכר מתימן המונח 'דיוואן' ביחס לשירי אברהם בן חלפון, אך עד ימי שבזי נהגו יהודי תימן להעתיק את השירים ששימשו אותם באירועים השונים במסגרת המדור 'שירות ושבחות' שבתפאל (סידור התפילה). שבזי, שמספר שיריו מרובה משירי כל משורר אחר בתימן, קיבץ אפוא את שיריו בקבצים מיוחדים, ומשנפוצה שירתו בקרב יהדות תימן, נעתקו שיריו גם בידי מעתיקים יחד עם שירים אחרים ששימשו באירועים השונים. כך נוצר ה'דיוואן' התימני, שגרם להשמטתו של המדור 'שירות ותשבחות' מן התפאלים, ונעשה הספר הנפוץ ביותר בתימן לאחר ספרי התפילה וחומשי התורה ('תאג', 'פרשה').

זיהוי העתקת שני הדיוואנים ככתב ידו של שבזי נעשה על סמך השוואה עם כתב יד של ההפטירות (הפטרות) בכתב יד שבמוסד הרב קוק, שהעתיק שבזי, כמצוין בקולופון של כתב היד. על כל פנים, מאז גילוי שני הדיוואנים הללו, זוהו חיבורים רבים משל שבזי שהעתיק בעצם כתב ידו בעניינים שונים: פירושים למקרא, מדרש, שירה, תפילה, גורלות, ועוד.

מגמה חדשה בעלת חשיבות רבה בחקר שירת שבזי ושירת יהודי תימן בכלל, למן המחצית השנייה של המאה השש עשרה, ניכרה מאז החלו מזרחנים כדוגמת משה פיאמנטה ודוד צמח לעסוק בשירה זו.⁴⁰ שני חוקרים אלו עמדו על הדמיון בין שירתם של יוסף בן ישראל ושבזי לבין אסכולת השירה המוסלמית בתימן, הידועה בשם 'חֻמַּיִנִי': המבנה של שיר האזור הכפול, השימוש הנועז במוטיבים אלגוריים מתחום האהבה הגופנית והרוחנית, השימוש המרובה בלשון הערבית, סוגת שירי הוויכוח, ועוד אלמנטים פואטיים שלא היו מצויים קודם לכן בשירת יהודי תימן. בעקבותיהם הלכו חוקרים אחרים, כגון וגנר⁴¹ וטובי.⁴² יצוין כי כבר עשרות שנים לפני כן, העלה אידלזון את הרעיון כי שבזי הושפע מן השירה המוסלמית בתימן, אף כי עדיין לא היה מודע לקיומה של אסכולת ה'חֻמַּיִנִי':

הסמלים ששמשו לשלם שבזי בשירתו הקדושה היו משוררי ספרד... ובמדה ידועה גם ר' ישראל נג'ארה. הרבה משיריו מ[ו]שפעים מסגנונם, מלשונם וממליצותיהם. גם במשקל הולך הוא בעקבות הספרדים, אע"פ שנקַט השפעת המשקל שהיה

כנראה נהוג בתימן. כי מוצאים אנו שנוי[ים] במשקליו בפרט ובמשקלי יתר המשוררים בכלל שאינם בשירי הספרדים. בשירתו בערבית קבל השפעה ממשוררים הערבים בתימן. כי בהמאה השבע עשרה היתה לשירה הערבית בתימן פריחה. ידוע הוא מִשְׁרָף אל־דין חמד אבן עבדללה (נולד שס"א לב"ע [1601]) שחבר שירי תושית, והמשורר אסאיד עלי אבן אל־חסן שחי בצנעא סביב שנת תי"ט (1659) והוציא דיואן שירים. ויש לחש[ו]ש ששירים רבים או בתים מהם של השירה היהודית הם תרגומים מערבית, כגון השיר 'ראיתי בחלום עלמה נקיה'.⁴³

נכונה קביעתו של אידלזון באשר לעצם ההשפעה הערבית, אבל לא הוכח עד עתה כי שירים ערביים של שבזי הם העתקות או עיבודים של שירים למשוררים ערביים, כפי שנכון לומר ביחס למשוררי ספרד, כגון ר' יהודה הלוי.⁴⁴

כפי שנראה באחרית דבר, יוצאי תימן בישראל הרבו להוציא לאור את דיואן השירים, הכולל כמובן רבים משיריו של שבזי, לצורך אירועים חברתיים שונים. בקרב חוגי המשכילים מיוצאי תימן התחזק הרצון להנגיש את שירת תימן ושירי שבזי בכללה לציבור הרחב במדינת ישראל. היוזמה הראשונה לעניין זה היתה של שלום סרי, מראשי העמותה 'אעלה בתמר' וממייסדיה. בשיתוף פעולה עם כותב טורים אלו יצא לאור במתכונת מהודרת הדיואן 'אמלל שיר', הכולל מבוא, פירוש ותרגום הטורים הערביים והארמיים. השירים, כמאה ועשרה במספרם, רובם משל שבזי, הובאו בסדר המקובל בדיואנים המסורתיים: שירים לשבת ולמועדים, נְשֹׁן, שירות, הֶלְלוֹת.⁴⁵

צעד חשוב נוסף בהנגשת שירי שבזי לציבור הרחב במדינת ישראל, בעיצוב השווה לכל נפש, היה פרסום מבחר של שמונים ושלושה שירים במהדורה מדעית, הכוללת נוסח מנופה של השירים, ניקודם, תרגום עברי של הטורים הכתובים ערבית או ארמית, סידורם במדורים על פי נושאי השירים, ומבואות – מבוא כללי על שבזי ושירתו ומבוא לפני כל מדור.⁴⁶ היוזמה לכך היתה של פרופ' ישראל לוין (1924–2022) מאוניברסיטת תל אביב, מן הדמויות המרכזיות בחקר השירה העברית בספרד בימי הביניים, שהתמחה בעיקר בזיקה שבינה לבין השירה הערבית. פרסום הספר במסגרת סדרת הספרים 'ספרות מופת עברית', הכוללת מבחר מיצירתם של משוררי ימי הביניים, למן הפיוט הקדום

ועד ישראל נג'ארה, מלמד לראשונה על התקבלותו של שבזי כאחד מחשובי המשוררים של עם ישראל בימי הביניים בחוגי האקדמיה הישראלית, אף ששיריו לא נכללו בטקסטים הנלמדים בחוגים לספרות עברית.

אך בכל אלו לא היה די כדי לממש את הרעיון שהעלה לראשונה אידלזון בשנת תרס"ט (1909) – לכנס את כל יצירתו השירית של שבזי במהדורה מדעית כוללת, כלשונו: 'אז יתוסף עוד כוכב מזהיר אחד בין הכוכבים שהאירו את חשכת הגלות'.⁴⁷ המסע הארוך לקראת פרסום הדיוואן השלם של שבזי החל בשנת 2004, כאשר כותב שורות אלו הגיש בקשה לקרן הלאומית למדע בירושלים להקציב סכום למימון המיזם, שיכלול פעולת איתור והעתקה של מאות שירי שבזי מן המקורות השונים – נדפסים וכתובי יד, כולל אלו המצויים בספריות ציבוריות בישראל, בארצות הברית ובמדינות אירופה, וכן בכתבי יד בבעלות יוצאי תימן במדינת ישראל. הבקשה נענתה ברוחב לב, ובמשך שנים רבות נמשכה פעולת רישום השירים, לא רק בסיוע עוזרי מחקר רבים, אלא גם בעזרת עמיתי מחקר. לאזכור מיוחד ראוי ידידי משכבר הימים, ד"ר יהודה עמיה, חוקר שירת תימן, שלימד את שירת תימן באוניברסיטת בר-אילן, אשר הקדיש לשבזי את חלקה הראשון של עבודת הדוקטור שלו על ר' יוסף בן ישראל, קרובו של שבזי ובן הדור הקודם לו, שיצירתו הפואטית השפיעה עליו רבות. עמיה, הפועל ללא לאות לרישום שירת תימן ותר אחר כתבי יד חדשים, הקפיד במהלך השנים להודיעני על כל גילוי של שיר לא ידוע של שבזי ולשלוח אליי את צילומם. אף ידידי הטוב, ר' ציון בר-מעוז, שידיו רב לו בחקר כלל יצירתו של שבזי, המציא לידי כמה וכמה משירי שבזי הלא נודעים. עוד ראויים לציון מיוחד ד"ר נעמה בן-עמי ז"ל, שסייעה עמי בתרגום השירים הערביים, ויבל"א ר' אלישע חן, שסייע בידי בפירוש השירים. משנצטברו עמי קרוב לשמונה מאות וחמישים שירים משל שבזי, שחלקם הגדול לא ראה את אור הדפוס, החילותי בהכנתם לפרסום במתכונת מדעית, כמקובל בפרסום שיריהם של משוררי ימי הביניים. הכרך הראשון, הכולל 242 שירים למחזור השנה ולמחזור החיים, ראה אור בשנת תשפ"ג (2023), בהוצאת 'האגודה לטיפול חברה ותרבות' בראשותו של ד"ר יגאל בן-שלום; הוא גייס הקצבה נכבדה מטעם משרד התרבות לצורך הכנת הספר לדפוס והפקתו. בימים אלו נשלמה הכנתו של הכרך השני, שנושא 'בסוד רעים וחכמים', הכולל 123 שירים